

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Poświęcamy pamięci
dr. TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO
Autorzy

L. & A. BIRKENMAJER INSTITUTE FOR THE HISTORY OF SCIENCE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS
THE NATIONAL ARCHIVES IN SZCZECIN

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVI

From the Atlas to the Collection.
In 440. Anniversary of the 1st Edition
of Abraham Ortelius' Atlas

Edited by
JERZY OSTROWSKI, RADOSŁAW SKRYCKI

SZCZECIN 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SZCZECINIE

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XVI

Od atlasu do kolekcji.
W 440. rocznicę I wydania atlasu
Abrahama Orteliusa

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO I RADOŚŁAWA SKRYCKIEGO

SZCZECIN 2011

Opracowanie redakcyjne:
Jerzy OSTROWSKI, Radosław SKRYCKI

Recenzent::
Prof. dr hab. Stanisław ALEXANDROWICZ

Redakcja techniczna i skład:
Dorota KOZŁOWSKA

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:

AUTORZY

Tłumaczenie wstępu:
NATALIA LIETZ

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, ZHK, IHiSM, AP 2011

ISSN: 0138-0850
ISBN: 9788386062-05-8

Drukarnia Kadruk
ul. Romera 10 E
71-246 Szczecin

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – WSTĘP	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – DOKTOR TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS I JEGO DZIEŁO

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS I JEGO ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – Mapy biblijne w atlasie Abrahama ORTELIUSA <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – ATLAS ODZYSKANY – IV <i>ADDITAMENTUM THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ABRAHAMA ORTELIUSA ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO HOSIANUM W OLSZTYNIE – ZAGADNIENIA HISTORYCZNO-KONSERWATORSKIE	63
<i>Dariusz Lorek</i> – ZAKRES INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ I NAZEWNICZEJ DLA OBSZARU WIELKOPOLSKI W ATLASIE ORTELIUSA	77

ATLASY I KOLEKCJE

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARYZACJA REGUŁ KARTOGRAFICZNYCH PTOLEMEUSZA W RENESANSOWYCH ATLASACH ŚWIATA ORTELIUSA, MERCATORA I DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAFICZNE TECHNIKI PROJEKTOWANIA MAP W ATLASACH ABRAHAMA ORTELIUSA (1570), GERARDA DE JODE (1578) I GERARDA MERCATORA (1595)	101
<i>Jarosław Łuczyński</i> – TORUŃSKI EGZEMPLARZ ATLASU GERARDA MERCATORA Z 1595 ROKU	109
<i>Radosław Skrycki</i> – ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)	119
<i>Beata Konopska</i> – EWOLUCJA KONCEPCJI POLSKICH ATLASÓW HISTORYCZNYCH W XIX–XX WIEKU	129
<i>Krzysztyna Szykuła</i> – ATLASY SZTUCZNE W ZBIORACH BIBLIOTEKI UNIERSYTECKIEJ WE WROCŁAWIU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM 7-TOMOWEJ KOLEKCJI MACHNIZKICH	145

<i>Barbara Przyłuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS POLSKI WSPÓŁCZESNEJ” LWOWSKIEJ I WROCŁAWSKIEJ KSIĄŻNICY-ATLAS – PREKURSOR NOWOCZESNYCH SZKOLNYCH ATLASÓW GEOGRAFICZNYCH POLSKI	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – ATLASY NOWOŻYTNE W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO I KSIĄŻNICY POMORSKIEJ W SZCZECINIE	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – CYFROWA KOLEKCJA UNIKATOWYCH ATLASÓW MORSKICH (XVI–XVIII W.) ZE ZBIORÓW BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ PAN NA PORTALU POLSKA.PL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – WYBRANE ATLASY REGIONALNE OBSZARU DAWNYCH PRUS WSCHODNICH ORAZ WARMII I MAZUR W ZBIORACH KARTOGRAFICZNYCH OŚRODKA BADAŃ NAUKOWYCH W OLSZTYNIE	213
<i>Anna Osowska</i> – POLSKIE ATLASY TEMATYCZNE DO 1939 R. W ZBIORACH UNIwersytetu Wrocławskiego	221
<i>Rostysław Sossa, Neonila Padiuka, Taras Ohorodnyk</i> – AUSTRIACKIE MAPY TOPOGRAFICZNE W ZASOBACH LWOWSKIEJ NARODOWEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ IM. WASYLA STEFANYKA	241
<i>Dorota Bartnik</i> – MAPY ZIEM POLSKICH W WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH I ATLASACH DO KOŃCA XVIII WIEKU W ZBIORACH UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPY, PLANY I RYSUNKI ARCHITEKTONICZNE ZE ZBIORÓW WARSZAWSKICH WIZYTEK (ZAKON NAWIEDZENIA NMP)	267

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki</i> – INTRODUCTION	9
<i>Kazimierz Kozica</i> – PHD TOMASZ NIEWODNICZAŃSKI 25 IX 1933–3 I 2010	13

ABRAHAM ORTELIUS AND HIS WORK

GERARD MERCATOR DO ABRAHAMA ORTELIUSA	27
<i>Kazimierz Kozica</i> – ABRAHAM ORTELIUS AND HIS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i>	29
<i>Małgorzata Brzezińska-Klusek, Adam Linsenbarth</i> – BIBLE MAPS IN THE ABRAHAM ORTELIUS ATLAS <i>THEATRUM ORBIS TERRARUM</i> ..	47
<i>Dorota Jutrzenka Supryn</i> – RECOVERED ATLAS – ABRAHAM ORTELIUS’ ADDITAMENTUM IV FROM THE COLLECTION HOSIANUM IN OLSZTYN. RESTORATION AND HISTORICAL PROBLEMS	63
<i>Dariusz Lorek</i> – RANGE OF GEOGRAPHIC AND TOPONYMIC INFORMATION ABOUT GREATER POLAND AREA IN THE ORTELIUS’ ATLAS	77

ATLASES AND COLLECTIONS

<i>Lucyna Szaniawska</i> – POPULARIZING CARTOGRAPHIC PRINCIPLES OF PTOLEMY IN THE RENAISSANCE ATLASES OF THE WORLD OF ORTELIUS, MERCATOR AND DE JODE	87
<i>Beata Medyńska-Gulij</i> – GRAPHIC DESIGN TECHNIQUES ON MAPS FROM ORTELIUS’ <i>S</i> <i>THEATRUM</i> (1570), JODE’S <i>SPECULUM</i> (1578) AND MERCATOR’S ATLAS (1595)	101
<i>Jarosław Luczyński</i> – A GERARD MERCATOR ATLAS COPY FORM TORUŃ FROM 1595	109
<i>Radosław Skrycki</i> – THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST (ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)	119
<i>Beata Konopska</i> – EVOLUTION OF THE CONCEPT OF POLISH HISTORICAL ATLASES IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	129
<i>Krzyszyna Szykuła</i> – FACTICE ATLASES IN THE WROCLAW UNIVERSITY LIBRARY WITH SPECIAL REGARD TO THE 7-VOLUME MACHNIZKI’S COLLECTION	145

<i>Barbara Przyhuska, Jerzy Ostrowski</i> – „ATLAS OF CONTEMPORARY POLAND” PUBLISHED BY KSIĄŻNICA-ATLAS IN LVIV AND WROCLAW AS A PRECURSOR OF MODERN POLISH SCHOOL ATLASES	169
<i>Urszula Markiewicz</i> – EARLY MODERN PERIOD ATLASES IN THE RESOURCES OF THE STATE ARCHIVES IN SZCZECIN AND THE POMERANIAN LIBRARY IN SZCZECIN	193
<i>Aneta Kwiatkowska, Marek Marzec, Anna Wytyk</i> – A DIGITAL COLLECTION OF UNIQUE 16TH TO 17TH CENTURY MARINE ATLASES DERIVED FROM THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES GDANSK LIBRARY PRESENTED ON POLSKA.PL WEB PORTAL	207
<i>Piotr Grabowski</i> – SELECTED REGIONAL ATLASES OF THE FORMER EAST PRUSSIA, VARMIA AND MASURIA IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTION OF THE RESEARCH CENTRE IN OLSZTYN	213
<i>Anna Osowska</i> – POLISH THEMATIC ATLASES UNTIL 1939 IN THE CARTOGRAPHIC COLLECTIONS OF THE UNIVERSITY OF WROCLAW	221
<i>Taras Ohorodnyk, Neonila Padiuka, Rostysław Sossa</i> – AUSTRIAN TOPOGRAPHIC MAPS IN THE FUNDS OF VASYL STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY	241
<i>Dorota Bartnik</i> – LODZ UNIVERSITY LIBRARY’S COLLECTION OF MAPS OF POLISH TERRITORIES IN BOOKS AND ATLASES PUBLISHED TO THE END OF THE 18TH CENTURY	249
<i>Hubert Kowalski</i> – MAPS, DESIGNS AND ARCHITECTURAL DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF THE WARSAW MONASTERY OF THE SISTERS OF THE VISITATION (THE ORDER OF THE VISITATION OF HOLY MARY)	267

Radosław Skrycki

Uniwersytet Szczeciński

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN, Warszawa

ATLAS JAKO DZIEŁO SZTUKI I MANIFEST POLITYCZNY (NA PRZYKŁADZIE ATLASU WIELKIEGO ELEKTORA)

Powszechnie za początek funkcjonowania atlasu w takiej formie jaką znamy obecnie przyjmuje się rok 1570, kiedy to Abraham Ortelius (1527–1598) wydał w Antwerpii swoje dzieło *Theatrum Orbis Terrarum*. Nie był to oczywiście pierwszy w dziejach zbiór map – wcześniej dużą popularnością cieszyły się chociażby kolejne edycje *Geografii* aleksandryjczyka Klaudiusza Ptolemeusza (około 80–160) czy wszelkiego rodzaju kosmografie, z monumentalną Sebastianą Münstera (1488–1552) na czele. Jednak to XVII stulecie w literaturze przedmiotu zwane jest epoką atlasów. Za sprawą oficyn amsterdamskich (Hondiusów-Janssoniusa, Blaeu’ów, ich spadkobierców oraz szeregu mniejszych), a także współpracujących z nimi znanych geografów, żeglarzy, rytowników i wydawców nastąpił niespotykany do tej pory rozkwit typografii kartograficznej. Oprócz mniejszych i większych „standardowych” edycji mamy od tego stulecia do czynienia z całym szeregiem tzw. atlasów sztucznych, będących celowo tworzonymi kompilacjami z rękopiśmiennych i drukowanych map luźnych, atlasowych, a nawet ściennych. Składano je z przypadkowo pozyskiwanych kart, ale także tematycznie: geograficznie lub według kartografów (oficyn). Czasami łączono w formę wielotomowego atlasu całe kolekcje, będące w posiadaniu jakiejś rodziny lub władcy¹. Apogeum tego typu „produkcji” przypadło na drugą połowę XVII wieku i całe XVIII stulecie.

Bogato iluminowany atlas stał się dziełem sztuki, osiągającym zawrotne ceny, i jako taki nierzadko stawał się darem wręczanym panującym. Odnotowane są wiadomości o takich właśnie, celowo komponowanych atlasach w zbiorach króla Fran-

---

¹ Przykładem takiego wielotomowego zbioru, obejmującego gromadzoną przez rodzinę Machnizkich kolekcję map, planów i rycin jest 7-tomowy atlas, znajdujący się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego, będący przedmiotem artykułu K. Szykuły w niniejszym tomie.

cji Ludwika XIV (1638 – 1715)² czy też specjalnie iluminowanych (np. złotem), jak na przykład dla króla Szwecji Gustawa Adolfa (1594–1632)³.

Wspólną cechą tych atlasów było to, że na ogół oparte były o mapy drukowane, czasem nawet wieloarkuszowe⁴, które choć rozpowszechniane jako luźne były przecież jak w znakomitej większości także mapami atlasowymi⁵. Tak kompilowany atlas, choć mógł zawierać unikalne dzieła, z założenia wydawane jako samoistne, często drukowane przez lokalne oficyny i nigdy nie włączane do żadnego większego dzieła, stanowił więc odbicie zainteresowań twórcy. Tymczasem zupełnie wyjątkowe na tym tle jawią się trzy monumentalne atlasy z drugiej połowy XVII stulecia, będące z jednej strony bezsprzecznie dziełami sztuki, z drugiej, ze względu na okoliczności w jakich zostały wykonane i wręczone, niosące ze sobą wyraźne przesłanie polityczne.

* * *

W 1660 roku, po okresie rządów Cromwellów doszło w Anglii do restauracji monarchii i na tronie zasiadł Karol II Stuart (1630–1685). W listopadzie tego roku przed królewskie oblicze przybyła delegacja kupców i uczonych holenderskich na czele z nauczycielem filozofii Johannesem Klencke (1620–1672), która przekazała królowi tzw. „dar holenderski”. Były to meble, jacht, kolekcja malarstwa i rzeźby oraz olbrzymich rozmiarów atlas. Od nazwiska stojącego na czele delegacji przyjęło się nazywać go *The Klencke Atlas* (*Atlas Klenckego*). Podarunek miał przekonać brytyjskiego monarchę do politycznej i gospodarczej współpracy z Holendrami, z którymi Anglia prowadziła permanentną rywalizację na morzach i w koloniach. Źródła przekazują, że jedynie J. Klencke uzyskał wymierne korzyści – został nobilitowany⁶.

Atlas, powszechnie uważany za największą książkę na świecie (po rozłożeniu 231 × 175 cm) trafił do królewskiego gabinetu osobliwości, skąd został przekazany w 1828

² Najprawdopodobniej ok. 1711 roku brytyjskiej rodzinie królewskiej Ludwik XIV podarował 12-tomowy atlas, obejmujący mapy drukowane, czasem wieloarkuszowe. Zob. D. Gurlitt, *A Map Collection owned by Louis XIV*, „Imago Mundi”, VII, 1950, s. 46–47.

³ Przed II wojną światową w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Heidelbergu znajdował się atlas Gerarda Mercatora, wydany w 1607 roku przez Jodocusa Hondiusa, którego oprawa z czarnej skóry zdobiona była tłoczonym i złożonym portretem Gustawa Adolfa, zaś na mapie Niemiec wyróżnione zostały miejscowości zajęte przez Szwedów podczas wojny trzydziestoletniej i dodatkowo – kwatery sztabu króla. Być może jest to przechowywany do dzisiaj w Bibliotece atlas o sygn. A 774 C Folio RES. Zob. H. Finke, *Atlas aus dem Besitze Gustav Adolfs*, „Imago Mundi”, I, 1935, s. 43–44.

⁴ Autor spotkał się w zbiorach antykwarycznych z atlasem sztucznym, zawierającym wielką, 12-arkuszową mapę Pomorza Lubinusa (1618), której kolejne arkusze sklejo no w trzy poziome pasy, te z kolei były złożone w leporello i wklejone do atlasu.

⁵ W przypadku kartografii niderlandzkiej rozróżnienia między mapą atlasową a przeznaczoną do samodzielnej sprzedaży można dokonać na podstawie nadrukowanego na werso tekstu (brak go na mapach luźnych). Poza tym w zasadzie określenie, czy mapa była mapą atlasową czy luźną jest niemożliwe, jeżeli nie zachowały się wyraźne ślady po wklejeniu na grzbiecie.

⁶ *'A vast book of Mapps'*, w: P. Barber, T. Harper, *Magnificent Maps. Power, Propaganda and Art.*, London 2010, s. 92–93.

roku wraz z królewską kolekcją graficzną przez króla Jerzego III do British Library, gdzie przechowywany jest do dziś⁷. Zawiera 41 map ściennych na 39 arkuszach, które pokrywają cały ówczesnie znany świat, a w większości pochodzą z oficyny Blaeu'ów. Oprawa zdobiona jest złożonymi tłoczeniami, naprzemiennie ułożonych symboli: francuskiej lilii (Karol II tytułował się królem Francji), angielskiej róży, irlandzkiej harfy i szkockiego ostu. Użyta symbolika była więc ukłonem wobec roszczeń i tytułatury nowego monarchy; rzecz szalenie istotna z punktu widzenia władcy dokonującego restauracji monarchii.

Oprócz *Atlasu Klenckiego* znane są dwa podobne, choć nieco mniejsze, pochodzące z mniej więcej tego samego okresu. Najmłodszy z nich przechowywany jest w bibliotece uniwersyteckiej w Rostocku (sygn. Qb-21). Pochodzi z 1664 roku, jego wymiar po otwarciu to 204 × 166 cm. Został wykonany dla księcia meklemburskiego Christiana Ludwiga I (1623–1692)⁸. Sfinansował go hamburski kupiec Hans von Hülsen, zaś wartość jego oszacowano ówczesnie na niebotyczną kwotę 750 dukatów⁹. Złożony jest głównie z map oficyny Blaeu'ów (16) ale także m.in. Danckertsów, Janssoniusa, Hondiusa i Visschera (po jednej lub dwie)¹⁰. W sumie zawiera 31 map miedziorytowych oraz rękopiśmienny odrys mapy Meklemburgii Johanna Leuremberga z 1622 roku (która w oryginale funkcjonowała w formacie atlasowym folio).

Losy atlasu znane są jedynie częściowo. O okolicznościach wręczenia księciu i jego pierwszych stu latach nie wiadomo w zasadzie nic. Dopiero w 1772 roku został odnotowany w bibliotece uniwersyteckiej w Bützow, gdzie w latach 1760–1789 znajdowała się filia rostockiego uniwersytetu. Stąd, po zamknięciu filii trafił do Rostocku¹¹. Podobnie jak *Atlas Klenckiego* nie doczekał się dotychczas swojej monografii, zaś piśmiennictwo jego dotyczące jest niezwykle ubogie.

Inaczej ma się sytuacja z trzecim (chronologicznie drugim) wielkim atlasem. W zbiorach berlińskiej Staatsbibliothek (sygn. Kart. B 396) znajduje się atlas, złożony dla innego monarchy, elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma (1620–1688, pan. od 1640), zwanego Wielkim Elektorem. Podobnie jak w chronologii, sytuuje się także w hierarchii wielkości jako następny po atlasie Klenckiego. Po rozłożeniu ma wymiar 220 × 170 cm i imponującą wagę 125 kg. Atlas został przygotowany na polecenie ksi-

⁷ W. Pointer, *Rebinding the Klencke Atlas*, „The British Museum Quarterly”, Vol. 24, No. 3–4, 1961, s. 115. Między 30 kwietnia a 19 września 2010 atlas był prezentowany po raz pierwszy publicznie na wystawie *Magnificent Maps: Power, Propaganda and Art*, stał się też tematem filmu dokumentalnego BBC Four (*The Klencke Atlas*, 2010, dostępny w serwisie You Tube).

⁸ P. Barber, T. Harper błędnie podają, że atlas został przygotowany dla ostatniego niezależnego księcia Pomorza (a więc chyba Bogusława XIV, który jednak zmarł w 1637 roku); zob. *A vast book...*, s. 92.

⁹ O. Dreyer-Eimbcke, *Der Rostocker Riesenatlas*, w: tegoż, *Geschichte und Geschichten der Kartographie von Meckelmburg-Vorpommern*, Oldenburg 2008, s. 127–129.

¹⁰ <http://katalog.ub.uni-rostock.de/DB=1/SET=2/TTL=6071/SHW?FRST=6078> (24.07.2011).

¹¹ O. Dreyer-Eimbcke, *op. cit.*, s. 128.

Ryc. 1. *Atlas Wielkiego Elektora* w berlińskiej Staatsbibliothek (fot. R. Skrycki, lipiec 2010)

ęcia Jana Maurycego von Nassau-Siegen (także: Jan Maurycy Orański, 1604–1679) i wręczony Fryderykowi Wilhelmowi przez niego najprawdopodobniej w 1663 roku.

Jak się okazuje, postać księcia Maurycego jest kluczowa w przypadku wszystkich trzech atlasów, na co zwracają uwagę wszyscy zajmujący się tymi dziełami. Wskazuje na to m.in. analiza doboru map przeprowadzona przez Egona Klempa¹². Wyraźnie z niej wynika, że i budowa atlasów, i materiał kartograficzny w nich zawarty zostały koncepcyjnie opracowane przez tę samą osobę. Większość map powtarza się w każdym atlasie, choć oczywiście istnieją wyraźne różnice, wynikające przede wszystkim z przeznaczenia tj. osoby, która dzieło miała otrzymać¹³. Na marginesie warto dodać, że w znakomitej większości są to wieloarkuszowe mapy ściennie, opublikowane tuż przed złożeniem atlasów (w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XVII w., ostatnie z 1661 i 1662), a więc najnowsze i przez to możliwe najbardziej aktualne z dostępnych ówczesnie na rynku.

Przed wstąpieniem na służbę Wielkiego Elektora, prywatnie swojego przyjaciela, księżę Jan Maurycy von Nassau-Siegen walczył w szeregach armii holenderskiej przeciwko Hiszpanom w Niderlandach, a następnie był gubernatorem holenderskim

¹² E. Klemp, *Kommentar zum Atlas des Grossen Kurfürsten / Commentary on the Atlas of the Great Elector*, Stuttgart–Berlin–Zürich 1971, s. 65–68.

¹³ Dla przykładu w atlasie rostockim nie ma map Brandenburgii i Prus, jest za to mapa Meklemburgii, ale i Litwy oraz Ukrainy, których z kolei brak w atlasie Wielkiego Elektora.

w Brazylii, gdzie doprowadził kolonię do prosperity. Od 1647 roku, po powrocie do Europy, piastował funkcje namiestnika Fryderyka Wilhelma w zachodnich prowincjach elektoratu: Klewe, potem także w Mark, Ravensberg i Minden, w których jego głównym zadaniem było ułożenie stosunków między elektorem (próbującym budować model rządów absolutnych w Brandenburgii i Prusach) a stanami dość liberalnych (bo bliskich Niderlandom) księstw. W 1652 roku został wielkim mistrzem zakonu joannitów baliwatu brandenburskiego w Słońsku (ówczesny Sonnenburg), którą to funkcję pełnił do swojej śmierci¹⁴.

Z kartografią Maurycy Orański zetknął się „osobiście” w Brazylii, gdzie zainspirował powstanie (a ponoć także był współwykonawcą) m.in. mapy wybrzeża kraju, a także pracował przy fortyfikowaniu holenderskich posiadłości. To on był inicjatorem powstania wszystkich trzech wielkich atlasów, z których jeden wręczył swojemu przyjacielowi, elektorowi brandenburskiemu. Taki prezent bez wątpienia przypadł do gustu monarche; Fryderyk Wilhelm znany był z zamiłowania do ksiąg, kartografii, a także wszystkiego co niderlandzkie (poza rozwiązaniami ustrojowymi)¹⁵. Elektor w rok po otrzymaniu daru pisał do nassauczyka, że atlas sam w sobie piękny, stanowi ozdobę jego biblioteki¹⁶. Wszystkie trzy atlasy zostały oprawione w amsterdamskiej pracowni Corsa i Direcka Direksów, członków prestiżowej gildii św. Łukasza¹⁷.

Obecnie atlas znajduje się w zbiorach kartograficznych (Kartenabteilung) Biblioteki Państwowej (Staatsbibliothek) w Berlinie. Znajduje się na specjalnie wykonanym pulpicie i nie jest przeznaczony do przeglądania (ryc. 1), choć piszący te słowa miał niewątpliwą przyjemność w dokładnym jego przejrzeniu. Pierwotnie trafił do *locum publicum* Biblioteki Elektorskiej, mieszczącej się w skrzydle Aptecznym zamku berlińskiego. W 1782 roku wybudowano „Kommode” tuż przy operze, i tu wraz ze skarbami biblioteki trafił atlas. Między 1884 a 1909 rokiem wraz z całą kolekcją kartograficzną trafił do Pałacu Holenderskiego, tuż przy Bibliotece Królewskiej. Od 1910 do dnia dzisiejszego przechowywany jest w nowo wybudowanym budynku Biblioteki Państwowej przy Unter den Linden¹⁸. Podczas transportu morskiego z wystawy światowej w Chicago w 1896 roku, gdzie był eksponowany jako największa książka świata, uległ częściowemu zniszczeniu wskutek sztormu. Na początku lat trzydziestych XX w. poddano go pierwszej konserwacji, zaś w 1965 roku przekazano do kompleksowej odnowy w Lipsku¹⁹. Wtedy też postanowiono o wykonaniu faksymile w 50% zmniejszeniu liniowym. Według planu nakład liczył 700 egzemplarzy, z czego

¹⁴ O działalności J.M. von Nassau-Siegen zob. zbiór studiów w: *Joannici i ich mistrz Jan Maurycy von Nassau-Siegen (1604–1679)*, red. E. Jaworski i zespół, Gorzów Wlkp. 2006.

¹⁵ [E. Klemp], *Erläuterungen zum Atlas des Grossen Kurfürsten*, s.[1] 2–[2] 3 (na stronach podwójna paginacja), mps w zbiorach autora.

¹⁶ E. Klemp, *Kommentar...*, s. 15.

¹⁷ O. Dreyer-Eimbcke, *op. cit.*, s. 128.

¹⁸ E. Klemp, *Kommentar...*, s. 31.

¹⁹ *Ibidem*, s. 17.

200 miało zostać przeznaczonych w „deputacie” dla krajów socjalistycznych, a kolejnych 500 dla świata Zachodu²⁰.

Atlas Wielkiego Elektora, zwany także *Mauritius-Atlas* od nazwiska inicjatora powstania, składa się z 35 map ściennych, z czego dwie to rękopisy wykonane specjalnie na potrzeby tego atlasu (tab. 1). Dobór map i ich umiejscowienie w zbiorze wyraźnie wskazują, że autor kierował się pewnym programem politycznym: mapy są tak ułożone, że oprócz ogólnych map świata i jego części, swego rodzaju „neutralnych”, zamieszczono przede wszystkim mapy domen Fryderyka Wilhelma oraz prowincji niderlandzkich i Francji. Pominięto mapy sąsiadów, z którymi elektor miał nie-najlepsze stosunki (np. Rzeczypospolitej czy habsburskiego Śląska, do którego Hohenzollernowie rościli sobie pretensje). Na ważnym miejscu, tuż po Germanii, Brandenburgii, Prusach i Klewe znajdują się mapy Zjednoczonych Prowincji, darzonych przez Fryderyka wielką estymą. W tym kontekście dziwić może brak mapy Pomorza (w 1618 roku wydrukowana została ścienna mapa Eilharda Lubinusa), do którego przecież Brandenburgia miała uzasadnione prawa, a które po pokoju westfalskim w 1648 roku zostało podzielone między Szwecję a właśnie Brandenburgię. Najbardziej prawdopodobnym wytłumaczeniem może być problem z uzyskaniem oryginału mapy Lubinusa (w pierwszej edycji mapa została opublikowana w niewielkim nakładzie – szacuje się, że ok. 30–60 egzemplarzy – w Szczecinie, choć płyty miedziorytowe wykonano w amsterdamskiej oficynie Hondiusów)²¹ lub fakt, że dawne księstwo pomorskie nie należało w całości do elektora, a więc mapa przypominałaby o prestiżowej porażce politycznej. Atlas zamykają mapy morskie, wieńczące ciągle podkreślane holenderskie fascynacje Fryderyka Wilhelma i niespełnione marzenia o morskiej potędze.

Po ogólnych mapach świata i mapie Germanii następują rękopiśmienne odrisy atlasowych map Brandenburgii (według szwedzkiej mapy Olofa Hanssona Svarta, drukowanej w atlasach m.in. Blaeua i Janssoniusa) oraz Prus (według Caspra Hennebergera). Manuskrypty, podobnie jak mapy Meklemburgii w atlasie rostockim, wykonano z powodu braku ściennych wariantów drukowanych map tych najważniejszych dla elektora krain.

Mauritius-Atlas to także, a zważywszy, że ze względu na monumentalność nie mógł być wykorzystywany w praktyce, przede wszystkim dzieło sztuki. Na pierwszy rzut oka zwraca uwagę skórzana oprawa na dębowych deskach, zdobiona mosiężnymi okuciami oraz takimż herbem Jana Maurycego von Nassau-Siegen, który podkreśla, że darczyńca był członkiem zakonu joannitów oraz kawalerem najważniejszego duńskiego odznaczenia – Orderu Słonia.

²⁰ [E. Klemp], *Erläuterungen...*, s. [11] 12.

²¹ O mapie zob. M. Stelmach, *Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego*, Szczecin 2001, tu podstawowa literatura.

Mapy stanowią standardowe, ale przy tym aktualne przykłady holenderskiej produkcji kartograficznej. Jako takie stają się m.in. podkreśleniem dominacji niderlandzkiej na morzach, z dużą pieczołowitością odtwarzając np. holenderskie jednostki pływające (ze szczególnym uwzględnieniem znakomitego „wynalazku” z końca XVI wieku – fleuty), na co słusznie zwrócił uwagę Egon Klemp²².

Na stronie tytułowej, wydrukowanej specjalnie na potrzeby tego atlasu, znajduje się dedykacja dla Fryderyka Wilhelma, którego E. Klemp myli w tym miejscu z jego wnukiem, królem Fryderykiem Wilhelmem I²³. Po stronie tytułowej umieszczono rozbudowany, wielopolowy herb elektora, zaś w górnej części widzimy dwa putta trzymające klucz – symbol elektora – arcykomornika Rzeszy. Herb jest rozbudowany, ponieważ po pokoju westfalskim (1648) kończącym wojnę trzydziestoletnią, został uaktualniony o Magdeburg, Halberstadt, Minden i księstwo biskupie Kamień. Są to kolejno herby:

- w I rzędzie: księstwa Bergu i Jülich, Magdeburg, elektorat brandenburski, księstwo Prus, księstwo Kleve, Norymberga (elektorowie z rodu Hohenzollernów byli dziedzicznymi burgrabiami Norymbergii);
- w II rzędzie: Kaszuby, księstwo szczecińskie, tarcza z berłem elektorskim, Pomorze, kraje wendyjskie;
- w III rzędzie: hrabstwo Mark, księstwo Halberstadt, księstwo krośnieńskie, domena stargardzka, księstwa karniowskie, Minden i kamieńskie oraz hrabstwo Ravensberg;
- w IV rzędzie: herb Hohenzollernów, hrabstwo uznamskie, domena wołogoska, księstwo bardowskie, hrabstwa Gützkow i Ruppın.

Tarcza herbowa z kolei składa się z dziewięciu części, symbolizujących najważniejsze domeny władztwa Hohenzollernów.

Kształt atlasu, dzieła monumentalnego w każdym wymiarze, bogate zdobienie i znaczna jego wartość świadczą o wielkiej atencji jaką darczyńca darzył odbiorcę. We wszystkich trzech przypadkach obdarowanym był monarcha, choć poza Karolem trudno mówić, by był to monarcha znaczący w skali większej niż lokalna. Pomysł Jana Maurycego by złożyć atlas z map ściennych, nadając mu ogromne rozmiary, a jednocześnie wymuszając odpowiednią oprawę, świadczy o dużej popularności atlasu w ogóle, a potwierdzają to ceny osiągnięte przez najdroższy ówczesnie (i obecnie) *Atlas Maior* Blaeu’a.

²² E. Klemp, *Kommentar...*, s. 23–24.

²³ *Ibidem*, s. 33.

TABELA 1. Lista map zamieszczonych w Atlasie Wielkiego Elektora (oprac. własne)

Lp.	Obszar	Autor / wydawca / data	Liczba arkuszy
1	Mapa świata	Frederik de Wit, ok. 1660	12
2	Stary Świat (Europa, Azja, Afryka)	Joannes Blaeu, 1648	12
3	Ameryka	Joannes Blaeu, 1648	12
4	Europa	Joannes Blaeu, 1659	6
5	Germania*	Rumold Mercator / Joannes Blaeu, 1659	6
6	Brandenburgia	[Olof Hansson Svart]	16
7	Prusy	[Caspar Henneberger]	16
8	Kleve	Henricus Hondius, ok. 1636	7
9	Szwecja i Dania	Anders Bure / Henricus Hondius / Joannes Blaeu, po 1635	6
10	Belgia	Joannes Blaeu, 1658	6
11	Niderlandy	Dancker Danckerts, 1661	9
12	Geldria	Cornelis Danckerts, przed 1656	4
13	Overijssel	Nicolas Ten-Have / Gerard Coeck, 1652	4
14	Holandia	Claes Janszoon Visscher, 1656	25
15–16	Holandia Południowa, Holandia Północna	Jacob Colom, 1647	2 mapy × 20 arkuszy
17	Ujście Renu (Rynlandia)	Jan Janszoon Dou / Steven van Broeckhuysen / Cornelis Danckerts, 1647	12
18	Zelandia	Nicolaus Joannes Visscher, 1656	9
19	Flandria	Nicolaus Joannes Visscher, 1656	12
20	Brabancja	Nicolaus Joannes Visscher, 1661	12
21	Francja	Joannes Blaeu, ok. 1659	6
22	Italia	Joannes Blaeu, 1659	6
23	Hiszpania	Joannes Blaeu, 1659	6
24	Anglia, Szkocja, Irlandia	Huych Allard, 1657/1662	6
25	Anglia	Danckert Danckerts, ok. 1660	12

* Na mapie Germanii znajdują się portrety ośmiu elektorów (do wojny trzydziestoletniej było ich siedmiu), wśród nich także konny portret Fryderyka Wilhelma.

26	Azja północna	Joannes Blaeu, 1659	6
27	Azja południowa	Joannes Blaeu, 1659	6
28	Starożytna Grecja	Johann Lauremberg / Joannes Janssonius, 1658	5
29	Ziemia Święta	Joannes Blaeu, po 1653	8
30	Indie	Huych Allard, ok. 1652	9
31	Chiny	Joannes Blaeu, 1658	6
32	Afryka	Joannes Blaeu, 1659	6
33	Ameryka Północna	Joannes Blaeu, 1659	6
34	Ameryka Południowa	Joannes Blaeu, 1659	6
35	Brazylia holenderska	Joannes Blaeu, 1646/1647	12
36–37	12 map morskich na 2 arkuszach	Arnold Colom, 1659	2 mapy × 9 arkuszy

**THE ATLAS AS THE WORK OF ART AND THE POLITICAL MANIFEST
(ON THE EXAMPLE OF THE ATLAS OF GREAT ELECTOR)**

Summary

The 17th century is called the Age of Atlases. Very popular were „usual” atlases, composed of printed maps in folio-size. But there were three great works composed of printed, multisheets wall maps. These were gifts for monarchs, and also the political manifest, for king, duke and elector. These are: *The Klencke Atlas* of 1660, *Atlas of Great Elector* (1663) and *Rostocker Riesenatlas* (1664).

Their size caused that they had needed the suitable binding, and this together with the beautiful illumination, caused that the atlas had become a work of art.

In two of them – *Atlas of Great Elector* and *Rostocker Riesenatlas* there were manuscript maps, showing areas, which didn't have its own wall maps: Brandenburg and Prussia in elector's atlas and Mecklenburg in Rostocker.

